

ՀՏԴ 582.284

Մեկաբանություն

ԱՍՏՂԱԾԱՂԿԱԶԳԻՆԵՐԻ ԸՆՏԱՆԻՔԻ ՊԱՏԿԱՆՈՂ ՈՐՈՇ ԴԵՂԱԲՈՒՅՍԵՐԻ ԴԵՂԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱԽՏԱՀԱՐՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄՆԿԱՅԻՆ ՀԻՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ

Գայանե ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ, Նարինե ՎՈՎՍԵՓՅԱՆ, Սաթենիկ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

«Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունում տարածված դեղաբույսերի սնկային հիվանդությունների ուսումնասիրությունը» գիտական թեմայի ղեկավար և կատարողներ

Բանալի բառեր- աստղաձաղկազգիներ, դեղաբույսեր, սնկային հիվանդություն, տեր-բույս, մակաբույժ, այստահարել, պայքարի մեթոդներ, սուբստրատ, սպորակրություն, ֆիզիոլոգիական պրոցեսներ, վեգետացիա:

Ключевые слова: семейство астровые, лекарственные травы, грибковая инфекция, растение-хозяин, паразит, заражение, способы защиты, субстрат, споровые, физиологические процессы.

Keywords: aster family, herbs, fungal infection, host plant, parasite infection, ways of protection, substrate, spore, physiological processes.

Г. Маркарян, Н. Овсепян, С.Петросян

Фармацевтические свойства и грибковые поражения некоторых лекарственных растений семейства астровые

В результаты исследований, проведенных в НКР выявлено, что у растений, принадлежащих к семейству споровых, большей частью обнаружены поражения мучнисторосяными и ржавчинными грибами. Зараженные листья растений преждевременно желтеют, краснеют, сереют и опадают, сворачиваются и твердеют. Нарушается форма стеблей, гниют корни, а семена и плоды теряют свои свойства. В статье приводится 6 видов лекарственных растений с 10 видами грибов-паразитов, выявленных в ходе исследования, а также подробная информация о лекарственной ценности этих растений.

G.Markaryan, N. Hovsepyan, S.Petrosyan

The Pharmaceutical Properties and Fungal Defeats of Some Medicinal Plants of the Aster Family

The results of studies conducted in the NKR revealed that the plants belonging to the family of spore are mostly infected by lesions and powdery mildews rust fungi. The leaves of the infected plant prematurely turn yellow, blush, grow grey, fall, curl and harden. The form of stems is violated the, the roots rot and the seeds and fruits lose their properties. The analysis has revealed 6 types of medicinal plants infected by 10 species of parasitic fungi, and the detailed information on the medicinal value of plants.

ԼՂՏ-ում կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքում հայտնաբերված աստղաձաղկազգիների ընտանիքին պատկանող բույսերը հիմնականում այստահարվել են յարագողային սնկերով և ժանգասնկերով: Այստահարված բույսերի տերևները ժամանակից շուտ դեղնում, կարմրում, գորշանում և թափվում են, ոլորվում ու կոշտանում են: Յողունները ձևախախտվում, արմատները փշուր, իսկ սերմերը և պտուղները կորցնում են իրենց որակական հատկությունները: Հոդվածում բերված է 2014-2015թթ. հետազոտական աշխատանքների արդյունքում հայտնաբերված 6 տեսակի դեղաբույսերի և դրանց վրա մակաբույժող 10 սնկատեսակների անունները, ինչպես նաև հանգամանորեն ներկայացվում է նշված բույսերի դեղագործական նշանակությունը:

Աստղաձաղկազգիների (լատ.՝ Asteraceae) ընտանիքի շատ բուսատեսակներ տարածված են ԼՂՏ տարբեր շրջաններում: Հաճախ հանդիպող աստղաձաղկազգի բույսերից են խատուտիկը, կռատուկը, կաղնակը, օշինդրը և այլն: Որոշ աստղաձաղկազգիների արմատները, ցողունը, տերևները, ծաղիկները և սերմերը հարուստ են ածխաջրերով, վիտամիններով, օրգանական թթուներով և մարդու համար օգտակար այլ նյութերով: Այդ պատճառով այս ընտանիքի շատ բույսեր դասվում են դեղագործական նշանակության բույսերի շարքին [7]:

Մեկային հիվանդություններով այստահարվում են բույսերի արմատային համակարգը, ցողունները, տերևները, ծաղիկները, պտուղները և սերմերը: Ինտենսիվ այստահարվածության ժամանակ նվազում է բույսերի դեղագործական նշանակությունը, քանի որ խախտվում է դրանց կենսագործունեության պրոցեսները [2]:

Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում 2014-2015թթ <<ԼՂՏ-ում տարածված դեղաբույսերի սնկային հիվանդությունների ուսումնասիրությունը>> գիտական թեմայի շրջանակներում կատարվել են

դաշտային և լաբորատոր ուսումնասիրություններ՝ նշված բույսերի վրա մակաբուծող սնկային հիվանդությունների հայտնաբերման նպատակով: Տեսակների իդենտիֆիկացումն իրականացվել է մակրոսկոպիկ և միկրոսկոպիկ մեթոդներով [1]:

Սովորաբար սնկային հիվանդությունների զարգացումը սկսվում է վաղ գարունից և շարունակվում մինչև ուշ աշուն: Այն առավել ինտենսիվ է արտահայտվում խոնավ պայմանների դեպքում:

ԼՂՀ-ում կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքում հայտնաբերված աստղածաղկագգի բույսերը հիմնականում ախտահարվել են արագողային սնկերով և ժանգասնկերով: Նշված երկու դեպքում վնասվում է բույսի վերգեղանյա զանգվածը և դառնում ոչ պիտանի:

Հանրապետության տարածքում սնկային հիվանդություններով ախտահարված որոշ աստղածաղկագգի բույսերի և հիվանդությունների վերաբերյալ տեղեկությունները ներկայացվում են ստորև:

Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում հայտնաբերված /2014-2015թթ./ աստղածաղկագգիների ընտանիքին պատկանող բույսերի և դրանց ախտահարող մակաբույծ սնկերի ցուցակ

N	Ձևը	Տեր-բույսի անվանումը	Սնկի անվանումը
1	Արևածաղիկ Helianthus	Helianthus annuus L.	Puccinia helianthi /1/ Botrytis cinerea /2/ Plasmopara helianthi /3/
2	Խատուտիկ Taraxacum	Taraxacum officinale L.	Bremia lactucae /4/ Sphaeotheca tuliginea /5/
3	Կաղշնակ Onopordum	Onopordum acanthium L.	Puccinia onopordi /6/
4	Կռատուկ Arctium	Arctium lappa L.	Puccinia bardanae /7/ Erysiphe communis /8/
5	Մարգարտածաղիկ Bellis	Bellis perennis L.	Puccinia obscura /9/
6	Օշինդր Artemisisa	Artemisisa absinthium L.	Erysiphe cichoracearum /10/

Աղյուսակում բերված է 2014-2015թթ. հետազոտական աշխատանքների արդյունքում հայտնաբերված 6 տեսակի դեղաբույսերի և դրանց վրա մակաբուծող 10 սնկատեսակների անունները, որոնց վերաբերյալ համառոտ տեղեկությունները, ինչպես նաև տեր-բույսերի դեղագործական նշանակությունը ներկայացվում են ստորև:

Տեր-բույս՝ գեղ-Արևածաղիկ, տեսակ-Helianthus annuus L.

1.Puccinia helianthi սնկով ախտահարված օջախներում առաջանում է դեղին ժանգագույն կուտակումներ: Սովորաբար ախտահարվում են առաջին տերևները, որոնց ստորին մակերեսին զարգանում է եցիդիալ փուլը և ձևավորվում են սպորաները: Սունկը միատեր է Eu զարգացման կենսացիկլով: Ձևավորվում են սպերմազոոսիումներ, էցիդիումներ, ուրեդոսպորաներ և տելիոսպորաներ: Սպերմազոոսիումները և էցիդիոսպորաները տեղակայվում են տերևների զույգ մակերեսներին, ուրեդոսպորաները և տելիոսպորաները՝ ստորին մակերեսներին:

Հայտնաբերվել է 2014թ. Ասկերանի շրջանի համայնքների որոշ ցանքերում:

2.Botrytis cinerea կամ մոխրագույն փթում: Այս սունկը ախտահարում է գրեթե բոլոր պտուղ-բանջարեղենները: Ախտահարության արդյունքում առաջանում է մոխրագույն թավշե ծածկ, որը լի է սպորակրոյամբ: Վարակում է բույսի ցողունը, ծաղկաբույլը, զամբյուղաթափքը և պատվում մուգ մոխրագույն տեսանելի կեղևներով: Խոնավության առկայության դեպքում պտղաբույլներն ամբողջությամբ ախտահարվում և կորցնում են պիտանելիությունը: ԼՂՀ-ում վարակված բուսատեսակներ հայտնաբերվել է 2014-2015 թվականներին: Ախտահարված օջախներ դիտվել են ցողունի, ծաղկաբույլի և պտղաբույլի վրա: Սնկի զարգացումը շարունակվում է նույնիսկ պտղաբույլների հավաքից հետո:

3.Plasmopara helianthi կամ կեղծ արագող: Նշված սնկով ախտահարված բուսատեսակներ հայտնաբերվել են միայն 2015թ. Ասկերանի շրջանի որոշ համայնքների ցանքերում:

Այստահարության արդյունքում հիվանդ բույսի աճը նկատելիորեն նվազում է, ստորին տերևների վրա դիտվում է սպիտակ փառ, որը հետագայում ստանում է մոխրագործավուն գունավորում, տերևները երբեմն ոլորվում ձևախախտվում են: Հիվանդ բույսերը ծաղկում են, սակայն ունենում են դատարկ սերմիկներ: Մնկի հարուցիչը կարող է թափանցել սերմիկի մեջ և ձմեռել, իսկ այստահարված սերմերի ցանքի արդյունքում ծլում են թույլ բույսեր: Մուկը տարածվում է գոտապրանգիումների շնորհիվ:

Արևածաղկի բոլոր մասերը հարուստ են օգտակար նյութերով: Ժողովրդական բժշկության մեջ օգտագործվում են արմատը, ցողունը, տերևները, գամբյուղաթափքը ողջ պարունակությամբ: Զամբյուղաթափքի արտաքին լեզվակավոր ծաղկաթերթերն օգտակար են շնչառական ուղիների բորբոքումների, մալարիայի, դեղնախտի, ռևմատիզմի, սրտացավի դեպքում: Արմատներով պատրաստված եփուկը լուծում է օրգանիզմից հանում է կուտակված ալկալիական աղերը: Օգտակար է ռադիկուլիտ, օստեոլոսնոցոզ հիվանդությունների դեպքում, որոշ դեպքերում քայքայում է երիկամների միզաքարերը:

Արևածաղկի տերևները պարունակում են կարոտին, խեժանյութ, օրգանական թթուներ, քլին: Ծաղիկները պարունակում են անտոցիան, քլին, բետաին, դառնանյութ եւ այլն: Մերմի միջուկում պարունակվող ճարպաթթուներն ամրացնում են բջիջների թաղանթը, նյարդաթելերը եւ կանխարգելում խոլեստերինի կուտակումը, կանխում աթերոսկլերոզը և սրտամկանի ինֆարկտը [6]:

Տեր-բույս՝ ցեղ-խատուտիկ, տեսակ-Taraxacum officinale:

4. Bremia lactucae: Մնկի հարուցիչները թափանցում են տեր բույսի էպիդերմի մեջ և ձևավորում միջբջջային միցելիում: Բույսի այստահարված տերևները գունազրկվում են: Տեր-բույսի հյուսվածքներում ձևավորում են օգոնիումներ և անթերիդիումներ, որտեղ և իրականացվում է ձմեռող սպորի սնռական զարգացումը:

5. Sphaerotheca tuliginea: Այստահարվածությունը դիտվել է ամռան ամիսներին՝ տերևների ստորին մակերեսներին, որտեղ առաջանում է սպիտակ ալրանման փառ: Որոշ ժամանակ անց տերևածածկի ալրանման գույնը ստանում է վարդագույն կամ դարչնագույն երանգ: Կոնիդիումները առաջանում են ամռան վերջին, մուգ դարչնագույն կամ սև գունավորության են: Մշտական սպորները դրանք կլեյստոտեցիումներն են: Մուկը ձմեռում է թափված տերևների վրա կլեյստոտեցիումների ձևով: Sphaerotheca tuliginea –ն զարգանում է չոր և տաք եղանակային պայմաններում: ԼՂՀ-ում հայտնաբերվել է 2014թ.:

Տեր-բույս՝ ցեղ-կաղնակ, տեսակ- Onopordum acanthium L:

6. Puccinia onopordi: Հազվագյուտ տեսակ է, միատեր՝ ոչ լրիվ զարգացման ցիկով: Ուրեդինիումները և տելիումները զարգանում են Onopordum acanthium տեսակի վրա: Ուրեդինիումները տեղակայված են տերև-ների ստորին մակերեսներին, գորշ ժանգագույն են, փոքրիկ, անկանոն, հազվադեպ տերևների ստորին մակերեսին նստած: Ուրեդինիոսպորները կլորավուն են կամ լայն օվալաձև, գորշագույն, հարթ թաղանթով: Տելիումները տերևների ստորին մակերեսներին են, սև, փոքր, կլորավուն, երբեմն գրված, կամ խմբված տերևների մագիկների վրա: Տելիոսպորները երկարավուն են, գույգ բջիջները միանման, միջնապատը նկատելի է, վերին բջիջը երբեմն կլորացած է, հաճախ բթացած, սպորները մուգ դարչնագույն են, թաղանթը՝ փոքր գորտնուկավոր, ոտիկը հաստ է, անգույն և փխրուն:

Հայտնաբերվել է Onopordum acanthium տեսակի վրա երկու անգամ Ասկերանի շրջանի Ակնաղբյուր գյուղում 2005, 2014թթ.:

Որպես դեղաբույս կաղնակ փշոտը օգտագործվում է միայն ժողովրդական բժշկության մեջ: Որպես բուժահումբ է ծառայում բույսի վերգետնյա մասը, բացառությամբ կոշտացած ցողունից, հավաքում են ծաղկման շրջանում:

Բույսի տերևներում եւ սերմերում պարունակվում են՝ սպիտակուցներ, ածխաջրեր, սապոնին, ասկորբինաթթու, ֆլավոններ: Տերևում կա նաեւ վիտամին K, խեժանյութ, դաբաղանյութ, տերպենային լակտոն:

Կաղնակն արժեքավոր դեղաբույս է: Պատրաստուկները մաքրում են արյունը, նեղացնում վերջույթային արյունատար անոթները եւ բարձրացնում զարկերակային ճնշումը, լավացնում մարսողությունը եւ այլն: Կաղնակն օգտակար է միզապարկի բորբոքման, մրսածության, բրոնխիտի, երկարատև հազի, թուփքի, ռևմատիզմի դեպքում: Առանձնապես հետաքրքրություն է առաջացնում բույսի հակառիտմոլոգիային ազդեցությունը, որոշ բուժարարներ գտնում են, որ այն կարող է կանխարգելել հետվիրահատական մետաստազները [5]:

Բույսի հյութն օգնում է մաշկի վրա առաջացած խոցերի, բերանի եզրերի ճաքերի, բերանի լորձաթաղանթի բորբոքման դեպքում:

Կաղնակը հակացուցված է բարձր ճնշման դեպքում: Օժտված է լուծողական հատկությամբ: Օգնում է արմատացած դողերոցքի դեպքում: Բայց վնաս է փայծաղի համար: Դրա վնասակար ազդեցությունը չեզոքացնում է մեղրը [7]:

Տեր-բույս՝ ցեղ-կռասուկ, տնասկ -Arctium lappa L:

7. Puccinia bardanae: Ներկայացվող միատեր է՝ լրիվ զարգացման ցիկլով, Ղարաբաղում լայնորեն տարածված է, հայտնաբերվել են միայն ուրեղինիումները և տելիումները:

Ուրեղինիոսպորները բաց դարչնագույն են, գորշագույն:

Տելիումները տերևների երկու մակերեսներին են և ցողունների վրա, լսիտ ցրված, հաճախ միախառնվող, կլորավուն կամ էլիպ-սոխդալ, վաղ պատռվում են, փոշիանում, դարչնագույն են կամ սև: Տելիոսպորները էլիպսոիդալ են, տանձաձև, գավազանաձև կամ ձվաձև, ոտիկը կարճ է, անգույն և փխրուն: Հայտնաբերվել է Arctium lappa բույսի վրա Ասկերանի, Մարտունու և Մարտակերտի շրջանների մի շարք գյուղերում 2014-2015թթ:

8. Erysiphe communis: Նշված սնկով ախտահարված բույսի տերևների վրա զարգանում են սպիտակ ալրանման փառ, որն իրենից ներկայացնում է սնկամարմին՝ կոնիդիումներով: Հիվանդությունը շատ արագ տարածվում է և ծածկում տերևների ողջ մակերեսը: Զարգացման ընթացքին զուգահեռ ալրանման ծածկը ստանում է մոխրագույն գունավորում և նրա վրա ձևավորվում է սնկի պտղամարմինը՝ փոքր կլորավուն կլեյստոկարպերով, որոնք սկզբում բաց մոխրագույն են, այնուհետև ստանում են սև գունավորում:

Բուժման նպատակով օգտագործում են բույսի արմատները, սերմերը և տերևները: Դեղաբույսը ժողովրդական բժշկության մեջ ունի կիրառման հին պատմություն: Արմատի եփուկը, շատ տեղերում, հանրահայտ է նաև որպես բերանի խոռոչի ողողման միջոց՝ բերանի լորձաթաղանթի բորբոքումների դեպքում: Գլխի մազաթափության ժամանակ գլուխը լվանում են արմատի եփուկով կամ քսում սերմերից ստացվող յուղը: Այն օգտագործվել է պողպատի, ուռուցքների, այտուցների, արյունազեղումների, սիֆիլիսի, թունավոր միջատների և օձերի կծելու դեպքում: Գիտականորեն հիմնավորված է կռասուկի արմատի հիպոգլիկեմիկ, ինչպես նաև էլեկտրոֆորետիկ եղանակով ստացված նրա ալկալոիդային երկրորդ ֆրակցիայի և սնկվիտերպենային լակտոնների ուռուցքների աճը կասեցնող հատկությունները: Արմատի կիրառումը ուժեղացնում է գլիկոզենի կուտակումը լյարդում, որով էլ այն լայնորեն ցուցված է շաքարախտի, ինչպես և ոսկորի և արգանդի ուռուցքների ժամանակ: Պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ եթե բույսի մեջ գերակշռում է դաբաղանյութի քանակը, այն կարող է առաջ բերել փորկապություն: Տերևները պարունակում են լեղամուղ նյութեր, որոնք դրականորեն են ազդում լեղարտադրության վրա, միաժամանակ դրանք ունեն հակամիկրոբային ակտիվություն (4,6):

Տեր-բույս՝ ցեղ - մարգարտածաղիկ, տնասկ-Bellis perennis L.

ԼՂՀ-ում մշակվող մարգարտածաղիկի վրա ամռան և աշնան ամիսներին /2009թ.,2015թ./ հայտնաբերվել է Puccinia obscura /9/ ժանգասունկը, որի ինտենսիվ ախտահարվածությունը հանգեցրել է բույսի վերգետնյա օրգանների դեֆորմացման՝ ծաղկակրթունքների և տերևների ձևախախտման ու դեղագործական նշանակության կորստի:

Մարգարտածաղիկի ծաղկաբույլն ու տերևները ունեն հակաբորբոքային, վերք ամոքող հատկություններ: Օգնում են լյարդի հիվանդությունների դեպքում, նպաստում են ախտածակի լավացմանը, մաքրում արյունը, օգտագործում են մաշկային որոշ հիվանդությունների բուժման և թոքաբորբի ժամանակ:

Տեր-բույս՝ ցեղ-օշինդր, տնասկ-Artemisisa absinthium L.

10.Erysiphe cichoracearum սունկը ախտահարում է նշված տեր-բույսի վերգետնյա զանգվածը, հիմնականում տերևների ողջ մակերեսը պատվում է ալրանման փառով: Հիվանդության ինտենսիվ արտահայտվածության ժամանակ թուլանում է բույսի կենսագործունեության գործընթացները: Մակաբույժ սնկերով ախտահարված բույսը կորցնում է պիտանելիությունը:

Բույսը շատ դառն է և մեծ քանակության դեպքում վնասակար է առողջությանը: Սակայն ճիշտ հաշվարկված չափաբաժինների դեպքում ունի բուժիչ ազդեցություն: Կիրառվում է գիտական և ժողովրդական բժշկության մեջ և նաև հումեոպատիայում, վաղուց ի վեր օգտագործվում է որպես համեմունք: Դեղագործությունում կիրառվում է մարսողությունը լավացնող դեղորայքի մեջ [7]:

Օգտագործված գրականություն

1. Աբրահամյան Ջ.Ն., Նանագյուլյան Ս.Գ., Ամիրյան Ա.Ա., Ֆիտոպաթոլոգիա, - Երևան 2004թ., -58 էջ.
2. Նանագյուլյան Ս.Գ., Մարգարյան Գ.Գ., Լեռնային Ղարաբաղի Ժանգասնկերը, ԱրՊՀ հրատարակչություն, 2015թ. 138 էջ.
3. Маланкина Е. Л. , Лекарственные растения на приусадебном участке, Издательство: Н-Л, 2007г. 272с.
4. Корсун В.Ф., Лавренова Г.В., Лекарственные растения в ЛОР-практике: Руководство по клинической фитотерапии, Издательство: Н-Л, 2010 г., 304с.
5. Корсун В.Ф, Корсун Е.В., Трескунов К.А. Лекарственные растения в онкологии, Издательство: Н-Л, 2015 г , 432с.
6. <http://archive.168.am>
7. <http://www.med-practic.com/arm>

Տեղեկություններ հեղինակների մասին.

Գայանե Մարգարյան – կ.գ.թ., դոցենտ, ԱրՊՀ գիտքարտուղար, կենսաբանության ամբիոնի դասախոս

Նարինե Նովսեպյան, Սաթենիկ Պետրոսյան - <<Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունում տարածված դեղաբույսերի սնկային հիվանդությունների ուսումնասիրությունը>> գիտական թեմայի ղեկավար և կատարողներ

E-mail: gayanegeorgevna1981@mail.ru

Նոդվածը տպագրվում է ԼՂՀ կառավարության կողմից ֆինանսավորվող, Արցախի Գիտական կենտրոնի հետ համատեղ իրականացվող <<ԼՂՀ-ում տարածված դեղաբույսերի սնկային հիվանդությունների ուսումնասիրությունը>> գիտական թեմայի շրջանակներում:

Նոդվածը տպագրության է նրաշխարհում խմբագրական կոլեգիայի անդամ, կ.գ.դ., Վ.Տ.Հայրապետյանը: